

PARTICULARITĂȚILE JURIDICE PRIVIND PARTICIPAREA CETĂȚENILOR LA SOLUȚIONAREA PROBLEMELOR ECOLOGICE

Sergiu ARNĂUT,
doctorand

SUMMARY

Doctrinal approach of the problem of citizen participation in the decision-making process, especially as a part of the environmental problem-solving mechanism, that nowadays have become a scourge and a global issue, requires a careful study of all components of the legal mechanism of environmental rights and interests realization. At the same time, a critical approach of the reality and an innovative mechanism to involve citizens in the environmental awareness raising process is required.

Pentru a trata doctrinar problema privind participarea cetățenilor la procesul decizional, este importantă o abordare multiaspectuală, care ar include mai întâi de toate subiectul privind structura mecanismului de apărare și realizare a drepturilor și intereselor ecologice, care ne-ar permite să identificăm rolul cetățeanului în ansamblu.

Astfel, orice concept sau mecanism are o structură determinată, cu atât mai mult mecanismul juridic, care posedă o structură complexă. În cadrul procesului identificării componentelor mecanismului juridic de realizare a drepturilor și intereselor ecologice, se pot determina elementele-cheie și, respectiv, este posibilă caracterizarea din punct de vedere al eficacității acestora și elaborarea propunerilor de perfecționare a lor.

Potrivit opiniei lui N. G. Aleksandrov – primul cercetător al mecanismului juridic –, verigile (elementele) acestuia sînt: statutul subiectului implicat în raport, redarea aspectului juridic al celor mai importante cerințe sociale din domeniu, stabilirea modelelor raporturilor juridice, elaborarea măsurilor protecției juridice și răspunderii juridice.

Considerăm că este mai corect să abordăm drepturile și interesele ecologice în sens larg, prin prisma tuturor prevederilor legale stipulate

în legislația națională. În acest sens, *drepturile și interesele ecologice* reprezintă un sistem de oportunități legale în domeniile protecției mediului, exploatarea rațională, realizarea cărora va permite satisfacerea necesităților individului în raport cu mediul natural.

Unul dintre primii savanți care au studiat și a diferențiat drepturile subiective de cele obiective a fost juristul german Georg Jellinek, potrivit opiniei căruia drepturile subiective ale cetățeanului urmează fi a diferențiate în drepturi subiective de drept public și cele de drept privat. Astfel, drepturile *subiective de drept public* sînt prevederi fundamentale legislative, oferite individului de către stat. Pe cînd drepturile *subiective de drept privat* sînt privite ca drepturi în sens propriu și reprezintă interesele unei persoane determinate.

Drepturile ecologice sînt drepturi subiective de drept public. Mai mult ca atît, un individ nu poate beneficia de oportunitatea de a se dezice de drepturile ecologice. Viața în condiții benefice ale mediului reprezintă nu doar o necesitate stringentă a unui individ, ci și o condiție universală pentru umanitate.

O. I. Krassov susține că nimeni nu poate refuza la dreptul său la un mediu ambiant sănătos [1].

Cercetarea drepturilor ecolo-

gice prin prisma subiectivă și cea obiectivă are o mare importanță practică pentru elaborarea conceptului juridic de realizare a acestor drepturi. Dacă ar fi să cercetăm mecanismul juridic al realizării drepturilor ecologice, atunci în centrul atenției ar fi normele juridice corespunzătoare și calitatea lor privită prin prisma regulilor tehnicii legislative, garanțiile juridice și măsurile întreprinse de stat în vederea protejării mediului. Însă dacă ar fi să analizăm realizarea drepturilor ecologice subiective, atunci în centrul atenției s-ar afla un subiect determinat – purtător al drepturilor ecologice.

Mecanismul ecologico-juridic de realizare a drepturilor ecologice obiective și complexul instrumentelor legale din componența sa sînt orientate spre satisfacerea intereselor publice în domeniul protecției mediului pentru generația prezentă și cele viitoare.

Renumitul jurist ceh, Karel Vasak, care este considerat autorul concepției „a treia generație a drepturilor”, a formulat în 1977 ideea potrivit căreia în dreptul internațional „a treia generație a drepturilor este asociată cu ideea *valorii fundamentale universale*, care este criteriul ce consolidează oamenii, indiferent de civilizație, religie, cultură” [2].

Punerea în evidență a dreptu-

rilor colective este condiționată de caracterul indubitabil al importanței acestora pentru omenire, prin aceasta evidențiindu-se importanța lor publică. Însă faptul că dreptul la un mediu sănătos este un drept colectiv nu înseamnă că de el nu pot beneficia indivizii priviți individual. Astfel, anume prin tendința de a proteja dreptul ecologic al fiecăruia se poate obține stabilitatea ecologică pe plan mondial.

În ultimul timp, în lucrările unor savanți se atestă o tendință semnificativă de includere în lista subiecților dreptului ecologic, pe lângă OM, drept element de bază, și obiecte ale lumii înconjurătoare. Astfel, după cum menționează M. I. Vasilieva, „ideea *drepturilor obiectelor naturii* devine una indubitabilă pentru procesul de conservare a mediului, dat fiind faptul că prin intermediul acesteia se creează mecanisme suplimentare de formare a comportamentului ecologic” [3].

Potrivit opiniei cercetătorului Brinciuk M. M., „natura reprezintă o valoare care necesită protecție, reieșind din raționamentul potrivit căruia natura este generatoare a vieții, însă nu doar pentru om” [4].

La fel este analizat subiectul potrivit căruia omul ar trebui să fie privit în calitate de obiect în cadrul mecanismului de protejare a naturii, obiect al raporturilor ecologice [5].

O particularitate structurală deosebită a drepturilor ecologice, care le deosebește de „generațiile anterioare”, este conceptul „drepturi-legături”, sau așa-numitul *continuum*, în cadrul căruia sînt strîns legate drepturile și obligațiile fiecărui cetățean.

După cum menționează S. A. Bogoliubov, anumitor drepturi nu le pot lipsi anumite obligații; nu

există drepturi fără obligații, iar nerespectarea ultimelor se răsfrînge inevitabil asupra nivelului ordinii legale [6].

Astfel, statutul ecologico-juridic al cetățeanului poate fi caracterizat ca un sistem de drepturi și obligații ecologice, consacrate juridic de către legislator în legi. Potrivit opiniei lui A.K. Golicenkov, drepturile și obligațiile ecologice trebuie să corespundă în două aspecte: corespunderea drepturilor și obligațiilor în raport cu un subiect determinat și corespunderea drepturilor ecologice ale unui subiect cu obligațiile ecologice ale altui subiect [7].

După cum am menționat anterior, drepturile ecologice ale cetățenilor, în perceperea lor subiectivă, reprezintă un cumul al drepturilor cetățenești, ca efect al realizării cărora se atinge un nivel înalt al calității vieții în armonie cu natura. O bună parte dintre aceste drepturi nu sînt „pur ecologice”, din punct de vedere al obiectului reglementării. Spre exemplu, dreptul la informare ecologică, pe lângă reglementările ecologice, este prevăzut și de reglementările informaționale etc.

Profesorul A. K. Golicenkov, abordînd complexitatea sistemului drepturilor ecologice, menționează că unele dintre ele pot fi considerate de bază, cum ar fi dreptul la un mediu sănătos, iar altele, pe lângă statutul de bază, pot avea și titlul de garanții ale drepturilor de bază, spre exemplu, dreptul cetățenilor de a participa la procesul decizional [8].

Potrivit opiniei savantului L. I. Spiridonov, conținutul dreptului subiectiv include doar două elemente: măsura libertății individuale (dreptul la acțiuni pozitive) și dreptul de a cere un comportament potrivit de la alte persoane [9].

Există și o opinie separată, po-

trivit căreia în cadrul dreptului subiectiv se conturează trei elemente de bază:

1) oportunitatea individului de a se purta activ, de a realiza orice acțiuni neinterzise de lege;

2) dreptul de a cere de la un terț de a întreprinde acțiuni sau de a se abține de la acțiuni;

3) dreptul sau posibilitatea de a se adresa organelor competente, pentru protecția drepturilor personale [10].

Reieșind din analiza literaturii de specialitate, atât europene, cît și din spațiul CSI, propunem să fie incluse în conținutul drepturilor ecologice trei elemente de bază:

1. Oportunitatea de a profita de raporturile ecologico-juridice, în corespundere cu calitatea impusă de necesitățile sociale. Acest element este constituit din cîteva aspecte: dreptul la un mediu sănătos (aer curat, apă potabilă etc.) și dreptul de a utiliza resursele naturale în scopuri neinterzise de lege.

2. Oportunitatea de a cere de la stat și alți subiecți respectarea obligațiilor privind protecția mediului. Acest element este menit să asigure întreprinderea tuturor măsurilor de către organele puterii publice întru funcționarea pîrghiilor ecologice (planificarea măsurilor protecției mediului, normarea calității mediului, controlul aplicabilității legislației ecologice).

3. Oportunitatea de a-și proteja interesele ecologice, inclusiv drepturile ecologice încălcate.

Revenind la mecanismul reglementării juridice, cercetătorul A.V. Malko evidențiază următoarele elemente de bază ale acestuia: norma juridică, factorul juridic, raportul juridic, actele realizării drepturilor și obligațiilor [11].

Considerăm că factorul juridic nu reprezintă un element al mecanismului juridic, în raționamentul

potrivit căruia importanța factorului juridic rezidă în funcția acestuia de transpunere a normei obiective într-o relație juridică.

Potrivit opiniei profesorului V.V. Petrov, în structura mecanismului ecologico-juridic pot fi identificate patru elemente: normele juridice ale dreptului ecologic, norme și normative ecologizate, garanții și raporturi ecologico-juridice.

Autorul A. K. Golitsenkov propune analiza următoarelor elemente în cadrul structurii mecanismului ecologico-juridic: norme juridice, raporturi ecologico-juridice, acte ale aplicării dreptului ecologic, comportamentul real al subiecților în corespundere cu cerințele normelor juridice [12].

Observăm că în majoritatea opiniilor prezentate, în calitate de element de bază al raporturilor ecologico-juridice figurează *raportul juridic*, ceea ce implică factorul uman, iar prezența factorului uman – într-o judecată logică – presupune și oportunitatea acestuia de a participa la procesul decizional și la soluționarea problemelor ce vizează sau lezează drepturile sale ecologice.

Reiterând opinia doctrinară, putem elabora o schemă finală a elementelor componente ale mecanismului ecologico-juridic:

- Fundamentarea juridică și consacrarea legală a intereselor ecologice ale cetățenilor;

- Raportul juridic – în calitate de etapă de bază a realizării drepturilor ecologice ale cetățenilor, în cadrul căruia cetățenii beneficiază de oportunitatea de a-și realiza drepturile subiective;

- Manifestarea reală a comportamentului cetățenilor în procesul realizării drepturilor lor ecologice;

- Actul aplicat în scopul realizării drepturilor ecologice ale

cetățenilor – reglementarea legislativă a acestor drepturi reprezentată baza necesară pentru realizarea lor, în cadrul normelor juridice fiind consacrate soluții juridice, care permit transpunerea în realitate a drepturilor ecologice ale cetățenilor reflectate pe hârtie.

Realizarea și apărarea drepturilor și intereselor ecologice au loc pe trei căi: respectare, realizare, utilizare. Prin *respectare* cetățeanul se abține de la acțiunile interzise de norma juridică. *Realizarea* constă în acțiunea obligatorie, prevăzută de norma juridică. *Utilizarea* reprezintă o formă a realizării drepturilor ecologice ale cetățenilor prin prisma efectuării acțiunilor strict prevăzute de lege. Utilizarea se prezintă ca o metodă specială de realizare a drepturilor subiective ecologice. Aceste trei forme pot fi numite forme ale realizării nemijlocite a drepturilor și intereselor ecologice.

Sînt însă cunoscute cazuri cînd respectarea, realizarea și utilizarea nu sînt suficiente pentru realizarea completă a drepturilor ecologice. În aceste situații este necesară implicarea în procesul dat a organelor de stat competente, împuternicite cu atribuțiile respective.

Forma oficială și definitivă de exprimare a aplicabilității legii este materializată în *acte normative*, prin intermediul cărora sînt consacrate deciziile organelor competente în legătură cu asigurarea realizării drepturilor ecologice ale cetățenilor.

Cercetarea multilaterală și valorificarea opiniei publice în cadrul procesului de luare a deciziilor la nivel instituțional, indiferent de nivelul ierarhic, devin factori forte în consolidarea statului de drept. Valorificarea opiniei publice în procesul decizional, în special în sfera administrativă, conferă deciziilor adop-

tate un grad maxim de legitimitate. În justificarea celor menționate, vom aduce drept exemplu principiul suveranității poporului. Astfel, potrivit prevederilor Constituției RM, art. 2 al. (1), *"Suveranitatea națională aparține poporului Republicii Moldova, care o exercită în mod direct și prin organele sale reprezentative, în formele stabilite de Constituție"*.

Un factor deosebit de important este participarea nemijlocită a cetățenilor la procesul decizional, care le oferă oportunitatea exclusivă de a crea acele reguli care ar corespunde întru totul intereselor comunitare. Drept consecință, soluțiile adoptate de comun acord cu societatea devin mult mai efective.

Conceptul de participare a cetățenilor la procesul decizional nu este unul bine definit în legislația RM, însă este utilizat frecvent în literatura juridică și în abordările doctrinare. Aceeași situație se atestă în raport cu noțiunea de "decizii de mediu". M.M. Brinciuk definește deciziile de mediu drept decizii a căror realizare este în strictă dependență de factorii ecologici. La astfel de decizii se pot referi: deciziile privind construcția căilor ferate de înaltă viteză, reprofilarea fabricilor de producție a celulozei și hîrtiei, decizii ce privesc eliberarea licențelor pentru producerea articolelor din lemn, extragerea petrolului, gazului natural.

Deciziile de mediu sînt tratate într-un sens mai restrîns de M. I. Mastușkin, potrivit căruia prin asemenea decizii urmează a fi înțelese cele capabile să influențeze asupra mediului ecologic, însă excluzînd hotărîrile instanțelor de judecată.

În același timp, "deciziile de mediu" pot fi definite ca un factor juridic care servește drept temelie pentru apariția, modificarea sau stingerea

raporturilor juridice. Astfel, o decizie incorectă din punct de vedere ecologic poate atrage după sine influența negativă asupra mediului și stării sănătății populației.

La deciziile de mediu se referă toate deciziile realizarea cărora este în interferență cu mediul natural. Aici se conturează abordarea ecocentrică, în contextul în care asigurarea unui mediu sănătos va asigura realizarea automată a drepturilor și intereselor ecologice ale cetățenilor. În acest sens, considerăm oportună includerea noțiunii de "decizie de mediu" în textul legii, cu condiția participării obligatorii a societății civile la elaborarea și luarea acestor decizii.

Prevederile Conferinței de la Aarhus au influențat considerabil legislația europeană, iar în scopul implementării Convenției de la Aarhus, Uniunea Europeană a adoptat, alături de Directiva 2003/4 CE a Parlamentului European și a Consiliului din 28 ianuarie 2003 cu privire la accesul publicului la informații în materie de mediu, și Directiva 2003/35/CE a Parlamentului European și a Consiliului din 26 mai 2003 de instruire a participării publicului la elaborarea anumitor planuri și programe privind mediul și de modificare a directivelor 85/337/CE și 96/61/CE ale Consiliului în ceea ce privește participarea publicului și accesul la justiție.

Astfel, Convenția de Aarhus include la "decizii de mediu" un spectru larg: soluționarea problemelor concrete, care ar putea influența negativ mediul și sănătatea publică; soluționarea chestiunilor ce vizează planurile, programele și politicile legate de mediul înconjurător; acte normative, aplicarea practică a cărora poate influența mediul înconjurător.

În același context, Convenția

prevede în art. 6: Publicul interesat va fi informat, prin anunț public ori în mod individual, când este cazul, despre demararea unei proceduri de luare a deciziei de mediu și într-o manieră adecvată, în timp util și efectiv, printre altele, despre activitatea propusă și despre o solicitare asupra căreia se va lua o decizie; natura deciziei posibile sau despre proiectul de decizie; autoritatea publică responsabilă de luarea deciziei; procedura inițiată, incluzând modul și momentul în care o asemenea informație poate fi furnizată etc.

Factori importanți pentru realizarea drepturilor și intereselor ecologice sînt principiile stabilite de Convenția de la Aarhus, care asigură participarea comunității în ansamblu și fiecărui cetățean în parte la luarea deciziilor de mediu. Printre aceste principii menționăm:

- procedurile de participare publică vor include limite de timp rezonabile pentru diferitele faze, care să ofere timp suficient pentru informarea publicului, în concordanță cu prevederile pct. 2, și timp suficient pentru ca acesta să se pregătească și să participe efectiv la procesul de luare a deciziei de mediu;

- fiecare parte va asigura participarea publicului la începutul procedurii, atunci când toate opțiunile sînt deschise și poate avea loc o participare efectivă a publicului;

- fiecare parte, când este cazul, trebuie să încurajeze posibilitii solicitanți să identifice publicul interesat, să inițieze discuții și să furnizeze informații referitoare la obiectivele inițiativei lor înaintea depunerii cererii pentru autorizarea unei activități.

În opinia noastră, principiile participării cetățenilor la luarea deciziilor de mediu devin "locomotiva",

forța motrice a mecanismului juridic de realizare a drepturilor cetățenilor la participarea în cadrul procesului decizional. Aceste principii pun bazele funcționării efective a acestui mecanism juridic.

Practic toate principiile consacrate în textul Convenției de la Aarhus cunosc o reflectare în legislația RM.

Cercetătorii propun diverse clasificări ale soluțiilor juridice privind participarea cetățenilor la procesul decizional în domeniul ecologic. M. I. Vasilieva analizează conceptul participării civice la procesul decizional într-un aspect larg și propune următoarea clasificare a formelor participării:

1. Exprimarea activă și liberă a opiniei personale în probleme ce privesc protecția mediului.

2. Participarea în procesul legislativ.

3. Organizarea referendumurilor pentru soluționarea problemelor ecologice.

4. Participarea la procedura de apreciere a impactului asupra mediului înconjurător.

5. Participarea la efectuarea expertizei ecologice.

6. Efectuarea expertizei ecologice civice.

7. Participarea la soluționarea problemelor privind alocarea și terenurile [13].

Potrivit opiniei cercetătoarei A. N. Krasnova, sistemul instrumentelor juridice privind participarea cetățenilor la soluționarea problemelor de mediu este următorul:

1. Exprimarea opiniei publice și organizarea referendumurilor pe probleme ecologice.

2. Participarea la elaborarea actelor normative.

3. Implicarea în soluționarea chestiunilor privind alocarea terenurilor.

4. Participarea la aprecierea

impactului asupra mediului și la expertiza ecologică.

5. Controlul ecologic din partea societății civile prin auditul ecologic.

6. Participarea societății la realizarea justiției [14].

Fiind parțial consacrate în texte din legislația națională, aceste mijloace juridice poartă un caracter obiectiv și reprezintă elemente ale mecanismului ecologico-juridic. Însă fiind la dispoziția cetățenilor, aceste soluții juridice suportă un alt sens, și anume subiectiv-juridic, și se prezintă în calitate de mijloace juridice de realizare a drepturilor și intereselor juridice.

O altă formă de participare la procesul decizional sînt asociațiile. Astfel, S. A. Bogoliubov racordează la formele de bază ale interacțiunii dintre asociațiile obștești și organele statului: difuzarea cunoștințelor și informațiilor; organizarea manifestațiilor cultural-științifice, cu scopul sensibilizării opiniei publice; implicarea unui număr mare de cetățeni în procesul luptei pentru păstrarea calității mediului; participarea activă în viața politică sub diferite forme; inclusiv lobby.

Una dintre obligațiile lobbyiștilor constă în colectarea și transmiterea către membrii organizațiilor lor a informațiilor despre proiectele de acte legislative [15]. Spre exemplu, în Germania sînt prevăzute următoarele instrumente ale participării cetățenilor la procesul decizional:

- crearea instituției ”controlorilor ecologici” în cadrul întreprinderilor de prelucrare a deșeurilor;
- audieri publice în limitele planului de apreciere strategică a influenței asupra mediului;
- participarea cetățenilor în calitate de membri ai consiliilor de consultare;
- implicarea cetățenilor în

activitățile organelor de ocrotire a mediului este considerată o verigă în consolidarea activității comune a statului și societății.

Audierile publice devin un instrument eficient, menit să asigure dezbateri imparțiale ale subiecților prioritare în societate. Prin participarea la dezbaterile publice cetățenii nu iau decizii normative, însă rezoluțiile adoptate devin recomandări pentru organele abilitate în sfera legislativă. Din acest considerent, în multitudinea lucrărilor de cercetare instituția audierilor publice este calificată drept o instituție a democrației reprezentative.

Luînd în considerație nivelul poluării ecologice și consecințele nefaste ale acestui fenomen, întru realizarea drepturilor și intereselor ecologice, considerăm oportună fortificare influenței opiniei publice asupra viitoarelor decizii, o fortificare fundamentată juridic, și nu doar consacrată doctrinar.

Audierile publice se bazează pe sistemul tripartit, subiecții participanți fiind următorii: organele puterii publice, subiectul activității gospodărești (de ex., *Întreprinderea municipală “Asociația de gospodărire a spațiilor verzi”*) și societatea (cetățenii și asociațiile lor). Interacțiunea constructivă a subiecților menționați poate fi efectivă doar prin aplicarea unor instrumente juridice:

- informarea deplină și corectă a societății despre funcționarea mecanismului de identificare și soluționare a problemelor ecologice;
- asigurarea accesului deplin la informația despre realizarea procesului de elaborare și implementare a proiectului, planului, programului de formare a politicii ecologice;
- asigurarea posibilității de exprimare a cetățenilor referitor la o problemă determinată, la necesitățile

și preferințele comunității legate de gestionarea resurselor [16].

Analizînd modelul european al desfășurării consultărilor publice, este de menționat că raportul, dialogul este purtat doar de doi subiecți; astfel, în Germania consultările publice au loc între subiectul interesat și autoritatea publică. Anume statul este obligat să organizeze aceste consultări, să informeze societatea despre proiectele în curs de realizare și să colecteze informații necesare de la organul implicat nemijlocit în activitatea comunală de gospodărire.

Totodată, legislația germană prevede dreptul ”publicului interesat” de a participa la adoptarea ”deciziilor de mediu”. Potrivit Convenției de la Aarhus, *public interesat* înseamnă publicul afectat sau care poate fi afectat ori care are un interes în deciziile de mediu [17]. În acest context, procedura europeană prevede o consecutivitate prestabilită, o procedură prin care cetățeanul interesat, care propune un plan de acțiuni sau un proiect ecologic, urmează să-l remită / prezinte organului abilitat în organizarea audierilor publice, după care, în termen de 30 de zile din momentul prezentării proiectului autorității publice, aceasta trebuie să se expună asupra proiectului și, după caz, să-l remită autorității publice locale, care la rîndul său este obligată, în decurs de trei săptămîni din momentul recepționării planului, să-l afișeze timp de 30 de zile într-un loc public, pentru informarea populației. Astfel, orice cetățean care pretinde a fi afectat de prevederile proiectului este în drept, timp de două săptămîni după expirarea termenului de informare, să prezinte o petiție autorității publice. În prezența petiției proiectul este revăzut de comun acord cu autorul și autoritatea publică,

cu scopul elucidării defectelor depistate. Procedura revizuirii proiectului poate dura maxim 3 luni după expirarea termenului în care petiționarul a depus plîngerea.

În spațiul CSI, procedura desfășurării consultărilor publice poartă un caracter mai restrîns. Astfel, în Federația Rusă codul construcțiilor urbane, în calitate de principiu al activității amenajării și construcției urbane, consacră participarea cetățenilor și asociațiilor acestora și garantează libertatea acestei participări, însă procedura consultării publice vizează un spectru mai îngust de probleme abordate, și anume: planificarea și amenajarea terenurilor, pregătirea conținutului documentar privind planificarea teritoriului în baza deciziei organului local etc., restricții pe care nu le întâlnim în cadrul modelului european.

La fel, modelul întîlnit frecvent în spațiul CSI, în special în Federația Rusă, prevede cîteva etape:

1. Înaintarea inițiativei de desfășurare a consultațiilor publice.

2. Stabilirea consultărilor publice și prezentarea proiectului actului normativ propus spre examinare publică.

3. Crearea comisiei împuternicite cu dreptul de a organiza consultațiile publice.

4. Colectarea plîngerilor, petițiilor parvenite de la cetățeni, referitoare la proiectul examinat.

5. Organizarea ședinței publice privind confirmarea rezoluțiilor adoptate în cadrul consultațiilor publice.

În rezultatul consultărilor publice se elaborează actul numit *rezoluție*.

Referințe bibliografice

1. Крассов О.И. *Экологическое право*. Учебник. Москва: Изд-во Норма. 2004, с. 77.

2. Vasak K. *Human Rights: A Thirty-Year Struggle: the Sustained Efforts to give Force of law to the Universal Declaration of Human Rights*, UNESCO Courier 30. Paris: UNESCO, 1977, p. 29.

3. Васильева М.И. *Публичные интересы в экологическом праве*. Москва: Изд-во МГУ, 2003, с. 50.

4. Бринчук М.М. *Человек как объект экологических отношений*. В журн.: Экологическое право, 2005, № 3, p. 3.

5. Бринчук М.М. *Op. cit.*, с. 2.

6. Боголюбов С.А. *Обязанности природопользователей*. В журн.: Право и экономика, 2001, № 8, с. 50.

7. Голиченков А.К. *Экологические права и обязанности в их новейшем понимании*. В сб.: Актуальные проблемы теории права и государства и экологического права. Под ред. А.И. Бобылева, Н.А. Духно. Москва: Юрид. ин-т МГУПС, вып. 2, 2000, с. 30.

8. Голиченков А.К. *Экологическое право России. Общий курс лекций для студентов 4 курса дневного отделения юридического факультета МГУ (на правах рукописи)*. Москва, 2000-2001, цит. по Третьякова А.А. *Экологические права граждан по законодательству государств-членов Европейского Союза: Учебное пособие для вузов*. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2003, с. 87.

9. Спиридонов Л.И. *Теория государства и права*. Учебник. Москва: Проспект, 1996, с. 193.

10. Хропанюк В.Н. *Теория государства и права: Учебное пособие для высших учебных заведений*. Под ред. В.Г. Стрекозова. Москва: Дабахов, Ткачев, Димов, 2002, с. 316; *Общая теория права и государства*. Учебник. Под ред. В.В. Лазарева. Москва: Юристъ, вып. 2, 1996, с. 185.

11. *Теория государства и права*.

Курс лекций. Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. Москва: Юристъ, 2003, с. 720.

12. Голиченков А.К. *Экологическое право России: Словарь юридических терминов*. Учебное пособие для вузов. Москва: Городец, 2008, с. 185-186.

13. Васильева М.И. *Юридические аспекты участия граждан в охране окружающей среды*. В журн.: Государство и право, 1995, № 5, с. 129.

14. Краснова И.О. *Правовое регулирование возмещения экологического вреда*. В журн.: Экологическое право, 2005, № 4, с. 26-33.

15. Боголюбов С.А. *Экология: проблемы использования международного опыта*. Московский журнал международного права, 1992, № 1, с. 127.

16. Черп О.М., Вшшченко В.Н., Хотулева М.В. *Экологическая оценка и экологическая экспертиза*. Москва: Социально-экологический Союз, 2000, с. 92.

17. Черп О.М., Вшшченко В.Н., Хотулева М.В. *Op.cit.*, с. 93.